

UDK 371.3:94
UDK 94

ISSN 1334-1375

DRUŠTVO ZA HRVATSKU POVJESNICU

POVIJEST U NASTAVI

god. X (2012.)
br. 1 (19) / str. 1-123

srednja europa

Zagreb, proljeće 2012.

Sadržaj

ANA TOMLJENović	
Slika Hrvata u srpskim i Srba u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovu školu	I
DARKO STOJANOV	
In search of autochthony: A case study of the Great Migration Period as presented in history textbooks in Macedonia	33
HRVOJE GRAČANIN / IGOR RAZUM	
Toma Arhidakon i križarstvo	45
ŽELJKO HOLJEVAC	
Važnost jednakosti pred zakonom i komunikacijske revolucije u procesu oblikovanja modernih europskih nacija	65
VEDRAN RISTIĆ	
Polemicki esej u nastavi povijesti	71
SUZANA JAGIĆ, SONJA POLJAK, DRAŽENKA STANČIĆ	
Mogućnosti realizacije dodatne nastave povijesti – izvanučionička nastava u Hrvatskom povijesnom muzeju, Hrvatskom školskom muzeju i Hrvatskom državnom arhivu	97
OCJENE I PRIKAZI	105
ZNANSTVENI I STRUČNI SKUPOVI	113
UPUTE SURADNICIMA I SURADNICAMA	124

Toma Arhiđakon i križarstvo

U radu se razmatraju navodi o križarskim ratovima u *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika (Historia Salonitana)* splitskoga arhiđakona Tome (1200.-1268.). Poglavitni cilj nije dati povijesno tumačenje i razjašnjenje podataka, nego analizirati način na koji Toma Arhiđakon gradi svoju naraciju, pojmovlje koje rabi u vezi s križarstvom, pozadinu njegove motivacije u opisivanju pojedinih događaja i koliko je u svom prikazu u suglasju s drugim onodobnim križarskim zapisivačima. Nakana je odrediti u kojoj je mjeri Toma bio prožet križarskim idejom i kako ju je doživljavao. Analizom je obuhvaćen i Tomin stav prema vojničkom redu vitezova templara, čiji je nastanak odraz križarskog duha Crkve na Zapadu.

Ključne riječi: križarstvo, križarski ratovi, Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*.

Uvod*

Križarstvo jedno je od najosebujnijih obilježja europskoga srednjovjekovlja, fenomen koji se i danas u općoj predodžbi poima kao najistaknutiji, ali, uz Inkviziciju, i najzloglasniji plod srednjovjekovnog mentaliteta. U hrvatskoj historiografiji križarstvo nije dovoljno zastupljeno i obrađeno znanstvenoistraživačka tema. Izostave li se sintetska, pregledna djela o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti u kojima križarski ratovi figuriraju poglavito kao usputna bilješka – nešto više podataka, iako sažeto koncipiranih, može se pronaći u knjizi *Crkva i kršćanstvo u Hrvata* Franje Šanjeka¹ – dosada je o ovoj problematici objavljeno svega nekoliko većih ili manjih studija. Prvi iscrpniji pregled dao je Borislav Grgin u radu „Odjeci križarskih ratova u Hrvatskoj“, kasnije objavljenom na engleskom jeziku u izmijenjenu i skraćenu obliku pod naslovom „The Impact of the Crusades on Medieval Croatia“. Grgin se u radu pozabavio u os-

* Članak je proizašao iz suradnje doc. dr. sc. Hrvoja Gračanina i studenta Igora Razuma na Diplomskoj radionici modula Srednjovjekovne povijesti Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u akademskoj godini 2011./2012.

1 Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, 186-193. U hrvatskom je prijevodu dostupno i nekoliko stranih, anglofonih historiografskih djela o križarskom fenomenu, *Kršćanski barbari u Svetoj zemlji* Amina Maaloufa, *Križarski mir* Tomaža Mastnaka, *Križarski ratovi* Jonathana Riley-Smitha i, odnedavno, kapitalna povjesnica Christophera Tyermana *Božji rat*.

novnim crtama križarskim gibanjima na hrvatskom prostoru, od legende o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, prolazaka križarskih vojski (doduše, ne spominje se kretanje križara današnjom istočnom Hrvatskom u Prvom, Drugom i Trećem križarskom ratu), križarskog osvajanja Zadra i borbi protiv sljedbenika heterodoksnog nauka u Bosni do protuosmanskih ratova koji su se napajali nešto skućenijim oblikom križarske ideje.² Proširenje Grginove pregledne studije u pojedinim segmentima monografija je Krešimira Kužića, *Hrvati i križari: križarski pohod hrvatsko-ugarskoga kralja Andrije II. i austrijskoga vojvode Leopolda VI. iz 1217. godine s osvrtom na dodire Hrvata s križarskim pohodima* koja poglavito razmatra oružano hodočašće ugarsko-hrvatskog kralja Andrije II. u Svetu zemlju, događaj koji je zahvaljujući povjesnici Tome Arhiđakona naišao i na najveći odjek u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima. Poput Grgina, Kužić nudi osnovne podatke o utjecaju glavnih križarskih ratova na srednjovjekovnu Hrvatsku, ali iz pregleda izostavlja pohode protiv bosanskih krivovjeraca i protuosmanske akcije.³

Unatoč objektivnim nedostacima s kojima je suočen istraživač, spoznaje o križarskom fenomenu na hrvatskom povijesnom tlu moguće je upotpuniti i unaprijediti širenjem istraživačke osnovice na srodne povijesne pojave poput nastanka viteških redova i njihove prisutnosti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj odnosno uzimanjem u obzir i druge građe, na primjer, oporuka stanovnika gradova u Dalmaciji, kao što je istaknuo Stanko Andrić.⁴ Monografije Lelje Dobronić *Viteški redovi: templari i*

2 Grgin, „Odjeci križarskih ratova u Hrvatskoj“, 139-154, 139-153; Idem, „The Impact of the Crusades on Medieval Croatia“, 167-171. O prolasku križara istočnim dijelom dravsko-savsko međurječja u ljeto 1096. svjedoče kroničari Albert iz Aachena, *Povijest jeruzalemskog pohoda* 2.6. i Viliam Tirski, *Povijest događaja u prekomorskim krajevima* 1.18. Križari su preplivali Dravu na drvenim splavima, a potom su se usmjerili sve do Frankavile (Mandelosa), gdje su proboravili tri dana upotpunjujući zalihe. Odatle su dospjeli do Malevile (Zemuna), zadržavši se pet dana na obali Save prije nego što su prešli u Beogradu (Beograd). Istim putem su išli i križari predvođeni carem Fridrikom I. Barbarosom (Crvenobradim) u Trećem križarskom ratu u lipnju 1189. U *Povijesti pohoda cara Fridrika*, 26, 17-23 bilježi se da su se križari prebacili preko Drave, do 24. lipnja stigli u Čalmu nedaleko od Frankavile, potom 28. lipnja prošli Sirmij i kod savskog ušća Dunav prešli Savu, „sretnije negoli Dravu“, ušavši u zemlju „pod vlašću Grka (= Bizantinaca)“. Arnold iz Lübecka, *Kronika Slavena* 4.8 piše samo da su od Budima (*Adtile*) križari pod carem prispjeli do Slankamena (*Sclankemunt*), što bi značilo da su, valjda nakon dolaska do Čalme i prolaska uz Sirmij, skrenuli na sjeveroistok sve do Dunava i onda stigli do ušća Save. Podaci o prolasku križara istočnom Hrvatskom u Drugom križarskom ratu krajnje su šturi. Helmold iz Bosaua, *Kronika Slavena* 1.60 kaže da su križarske vojske prošle kroz Ugarsko Kraljevstvo i došle do granice s Bizantom, slično kao i Oton Freisinški, *Djela cara Fridrika I.* 1.46, koji navodi da su kroz Panoniju dijelom ploveci tj. Ugarsku jedni išli kopnom, a drugi Dunavom. Jedino Odon iz Deuila, *O putovanju Luja VII. na Istok* 2.22 spominje prelazak preko Drave. Usp. i Čoralić, *Put, putnici, putovanja*, 95; Kužić, *Hrvati i križari*, 27. Bilo je i prolazaka manjih skupina, jedne iz Burgundije koja je nakon Prvog križarskog rata išla dolinom Drave od Varaždina do Osijeka i onda na jug kroz Srijem, a čini se da se Srijemom i istočnom Slavonijom kretala križarska vojska norveškog kralja Sigurda na putu 1111. godine od Konstantinopola do Njemačke. Kužić, *Hrvati i križari*, 26. Napokon, i križarska vojska iz 1100.-1101. godine prošla je dolinom Drave. Čoralić, *Put, putnici, putovanja*, 95; Tomislav Matić, „Balkanski križonoše“, 369.

3 Kužić, *Hrvati i križari*. Kužić se u zasebnom radu pozabavio pitanjem kojim su brodovima bili prevezeni u Svetu zemlju križari kralja Andrije II. Kužić, „Kojim su brodovima 1217. godine prevezeni križari kralja Andrije II.?,“ 93-107.

4 Andrić, „The Crusades and the military orders“, 547-552.

ivanovci u Hrvatskoj i Templari i ivanovci u Hrvatskoj dobra su polazišna točka, čemu valja pridružiti i dva novija priloga “Balkanski križonoše: ekonomska i politička uloga templara na hrvatskom prostoru” i “Viteški red u službi monarhije. Hospitalci na hrvatskom prostoru u XIII. i XIV. stoljeću” Tomislava Matića.⁵ Upravo za oporukama građana dalmatinskih komuna, ali i papinskim pismima posegnuo je Zoran Ladić za studiju „Odjek pada tvrđave Accon 1291. g. u Hrvatskoj (O križarskoj vojni kao vidu hodočašća)“.⁶

Potrebno je navesti još nekoliko radova. Ivica Prlender u članku “An Eastern Adriatic Merchant Republic (Dubrovnik) Facing the Temptations of the Crusades” razglaba o legendi prema kojoj je križarski povratnik, engleski kralj Rikard Lavljeg Srca, dospio 1192. godine na otočić Lokrum spašavajući se od brodoloma i onda, radi ispunjenja zavjeta, platio izgradnju dubrovačke prvostolnice Majke Božje, zaključujući da je legenda trebala jasno pokazati kako je Dubrovačka Republika predana kršćanskim vrijednostima, među kojima je borba protiv nevjernika zauzimala visoko mjesto, premda je, kako zbog vlastitog političkog opstanka, tako i zbog privrednog razvitka, njegovala bliske veze s Osmanlijama protiv kojih su tijekom 14. i 15. stoljeća bile uperene mnoge križarske osnove.⁷ O okolnostima, tijeku i posljedicama križarske vojne protiv Osmanlija pod vodstvom grofa Ivana Neverskog i ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda Luksemburškog koja je okončana 1396. godine bitkom kod Nikopola pisao je Dražen Nemet.⁸ Ivan Ćosić-Bukvin razmotrio je pitanje prolaska križara iz njemačkih zemalja kroz današnju Slavoniju i Srijem u Prvom, Drugom i Trećem križarskom ratu.⁹ Peter Rokay u prilogu “Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara” pozabavio se vladarima koji nisu ostvarili naumljeni križarski pohod, povezujući legendu o smrti hrvatskog kralja Zvonimira s pričom o neostvarenoj križarskoj vojni ugarskog kralja Ladislava I. Svetog.¹⁰ Napokon, nezaobilazan je priručnik Petra Skoka, *Tri starofrancuske hronike o Zadru u godini 1202*, u kojem se, uz izvornik, donosi hrvatski prijevod odabranih odlomaka relevantnih za hrvatski prostor u Četvrtom križarskom ratu iz povjesnica Geoffroya de Villehardouina, Roberta de Clarija i Mlečanina Martina de Canala.¹¹

5 Dobronić, *Viteški redovi*; Eadem, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*; Matić, „Balkanski križonoše“, 367-394; Idem, „Viteški red u službi monarhije“ 187-206. Za ispravke u prijepisu i dataciji isprava o hospitalcima u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu što ih je pronašla u Arhivu Reda sv. Ivana Jeruzalemskog u Valetti na Malti i donijela Lj. Dobronić vidi: *The Crusades and the Military Orders*, 325-334.

6 Ladić, „Odjek pada tvrđave Accon 1291. g. u Hrvatskoj“ 43-55.

7 Prlender, „An Eastern Adriatic Merchant Republic (Dubrovnik) Facing the Temptations of the Crusades“, 173-186. Vrijedi istaknuti da Kužić (*Hrvati i križari*, 29) priču o Rikardovu brodolomu kod Lokruma uzima kao činjenicu.

8 Nemet, „Križarski pohod i bitka kod Nikopola 1396. godine“, 55-112.

9 Ćosić-Bukvin, 297-302. Nažalost, u prilogu francuskog povjesničara Jeana Richarda („Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji“, 28, uz bilj. 7) – pri čemu izraz „Slavonija“ valja shvatiti kao zemlju Slavena tj. Slavensku – tek se usputno, u bilješci, navodi da su u Prvom križarskom ratu „Lombardi sa začelja križarske vojske... išli... dolinom Dunava“, a autor se i inače krajnje sažeto bavi prolaskom križara u Prvom odnosno Četvrtom križarskom ratu.

10 Rokay, „Motiv neostvarenog križarskog rata“ 241-246.

11 Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*.

Upravo je križarsko osvojenje Zadra obrađeno u dva tematska priloga, “Pad i razaranja Zadra u IV. križarskom ratu” hrvatskog povjesničara Stjepana Antoljaka i “Zadar i Četvrti križarski rat” bugarskog povjesničara Ivana Božilova.¹²

Navodi Tome Arhidakona o križarskim ratovima uglavnom su se u hrvatskoj historiografiji koristili kao vrijedno podatkovno svjedočanstvo radi uklapanja u moderni povijesni narativ s popratnim pojašnjenjima i ispravkama, kao što je, na primjer, najnovije učinio Krešimir Kužić u vezi s vojnom Andrije II.¹³ Ipak, bilo je i pokušaja interpretacije Tominih nazora odnosno pobuda. Najviše je istraživače privukla činjenica što splitski kroničar ne osuđuje križarsko osvajanje Zadra, nego čak zauzima pozitivan stav s tim u vezi, optužujući Zadrane za nasrtaje na druge kršćane – Mlečane – i za podupiranje krivovjereca. Objašnjava se to činjenicom da iz Tome progovara zavist koja je proizašla iz suparništva zadarske i splitske komune.¹⁴ Drugi su pak pomišljali da bi to prije ukazivalo na Tominu privrženost križarskoj ideji i na njegovu snažnu povezanost s onodobnim gibanjima u Crkvi, navlastito borbu protiv hereze.¹⁵ Često se interpretacija svela na opaske o Tominoj subjektivnosti odnosno neobjektivnosti.¹⁶ Svakako u hrvatskoj historiografiji nedostaje pokušaj da se Tomin križarski „dossier“, ma koliko tanak bio, podvrgne pomnoj diskursno-tekstualnoj analizi i smjesti u kontekst vremena. Svrha je priloga, dakle, prvenstveno odrediti terminološko-semantičko-motivacijska obilježja Tomine naracije u vezi s križarstvom i utvrditi koliko se podudaraju s onodobnim srednjovjekovnim opisima križarskih pohoda odnosno odudaraju od njih.

Križarsko pojmovlje u Tominu djelu

Latinski su srednjovjekovni izvori za označavanje pojedinaca koji su uzeli križ i pošli u borbu za svetu stvar rabili isprva pojmove *peregrini* (hodočasnici) i *Christiani* (kršćani), katkada *milites Dei* ili *Christi* (Božji ili Kristovi ratnici), *pauperes* (siromasi), čak i *Hierosolymitani* (Jeruzalemtci), a kasnije *crucesignati* i *cruciferi* (križonoše) odnosno *cruciati* (križari). Zbirno su pak nazivani *populus*, *plebs*, *gens*, *militia* ili *exercitus Dei* (Božji narod, puk, vojska). Sama pak križarska vojna nazivana je *peregrinatio* (hodočašće), *iter*, *via* (put, putovanje), *expeditio* (pohod), a poslije i *passagium* („prelazak“ = vojna, pohod, hodočašće, križarenje), kadšto tek *crux* (križ).¹⁷ Iako je u pred-

12 Antoljak, „Pad i razaranja Zadra u IV. križarskom ratu“, 57-87; Božilov, „Zadar i Četvrti križarski rat“, 55-66.

13 Kužić, *Hrvati i križari*, 49-59.

14 Klaić, Petricioli, 180; Također i Kužić, *Hrvati i križari*, 34; Goldstein, „Zara fra Bisanzio, regno ungaro-croato e Venezia“, 359-370.

15 Grgin „Odjeci križarskih ratova u Hrvatskoj“, 143-144. Zanimljivo je spomenuti da je još V. Klaić (*Povjest Hrvata*, Sv. 1, 190) istaknuo da Toma „smatra pad Zadra Božjom kaznom, jer su se žitelji njegovi bili odvratili od rimske crkve i prionuli uz Bogomile. Najodličniji Zadrani da su rado primali te krivovjerce i kod sebe ih držali. Mletčani opet bijedili su Zadrane pred svijetom i križarima, da su bili gusari i robili mletačke brodove, kad bi plovili po moru“.

16 Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 289-290; Kužić, *Hrvati i križari*, 34.

17 Constable, „The Historiography of the Crusades“, 11-12.

večerje Trećeg križarskog rata sâm križarski pohod bio i u teoriji razlučen od običnog hodočašća, ta je razlika i dalje ostala zamagljena u pisanim liturgijama i kronikama. Stoga je *crucesignatus* svejednako mogao biti obilježen riječju *peregrinus*, a njegov pothvat pojmom *peregrinatio*. No, otkako je Jeruzalem pao 1187. godine ponovno pod muslimansku vlast, *iter Jerosolymitanum* (putovanje u Jeruzalem), koji je prije značio vojnu na Bliski istok, zamijenili su izričaji *negotium Terrae Sanctae* (posao Svete zemlje) odnosno *negotium sanctum* (sveti posao).¹⁸

Na tragu te ključne promjene u percepciji križarske vojne Toma Arhidakon također kaže da je papa Inocent III. pozvao kršćane da priteknu u pomoć Svetoj zemlji (*ad succursum terre sancte*) i da je kralj Andrija II. pošao u pomoć Svetoj zemlji (*ad auxilium terre sancte*), uopće ne spominjući Jeruzalem u križarskom kontekstu (24.1, 25.1).¹⁹ Križare pokriva i ustaljenim pojmom hodočasnika (*peregrini*) kada spominje silno mnoštvo Sasa križara koji su očekivali dolazak kralja Andrije II. da bi mu se pridružili (25.1). Doduše, za Sase naglašava da su bili miroljubivi i krotki (*ingens Saxonum multitudo, qui omnes pacifici et mansueti erant*), što bi se moglo protumačiti i kao da upućuje na obične hodočasnike bez vojnih nakana, a ne prave križare, ali je to malo vjerojatno.²⁰ Još izrazitije poistovjećivanje križarenja i hodočašća Toma pokazuje opaskom da se kralj Andrija vratio u svoja kraljevstva dovršivši put svog hodočašća (*peregrinationis sue completo itinere, ad sua regna reuersus est*) (25.6).

Za oznaku križarenja Toma se poslužio i pojmovima *expeditiones* (25.2) i *iter* (25.1, 4)²¹ te *passagium* (25. Titulus)²², a same križare naziva dvaput *cruce signati* (25.1, 4), dok jedanput s njima u vezi rabi riječ *cruciferi* (26.3). Jednako tako pokazuje dobru upućenost u mehanizam polasku u križarsku vojnu, naglašavajući uzimanje znaka križa kao nezaobilazan vizualni čin i javni iskaz predanosti, *crucis suscepto caractere* (24.2) i *crucis suscepto signaculo* (25.1).²³ Na temelju iznesenih primjera zorno se

18 Christopher Tyerman, *Božji rat*, 350-351.

19 Jeruzalem se navodi tek jedanput kad Toma pripovijeda da je apostol Pavao prvi pronio Kristovo evanđelje od Jeruzalema sve do Ilirika (Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* 3.1).

20 U engleskom izdanju Tome Arhidakona priređivači komentara zaključuju kako su ti Sasi najvjerojatnije bavarski i austrijski križari pod vodstvom vojvoda Otona VII. Andechs-Meranskog i Leopolda VI. Babenberga (Karbić, Matijević-Sokol, Sweeney, *Archdeacon Thomas of Split*, 159, bilj. 4). Međutim, Toma Arhidakon jasno razlikuje Austriju (*Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* 36.13, 19) pa se postavlja pitanje zašto bi saskim etnonimom pokrio Bavarce i Austrijance. Van Cleve („The Fifth Crusade“, 388) smatrao je pak da je riječ o transilvanskim Sasima, što je preuzeo iz Röhricht (*Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*, 25), ali ni to nije zadovoljavajuće rješenje. Moguće je da je doista riječ o križarima iz Saske koji bi nominalno bili pod zapovjedništvom vojvode Leopolda VI. Austrijskog, za čiji se kontingent zna da je ubrajao križonoše iz Svetog Rimskog Carstva (Powell, *Anatomy of a Crusade*, 75-76). Spomen miroljubivosti i bezazlenosti Sasa po svoj se prilici odnosi na njihovu uljudenost i disciplinu u odnosima sa Splićanima.

21 Jedanput u poglavlju o Andrijinu križarskom pohodu imenica *iter* ima općenito značenje prevaljivanja puta (Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* 25.6).

22 Valja napomenuti da je značenje pojma *passagium* promašeno u hrvatskom prijevodu („O prolazu kralja Andrije“; Toma Arhidakon 2003, 139), dok je engleski prijevod točan („The Expedition of King Andrew“; Toma Arhidakon 2006, 159). S druge strane, *passagium* se u dva navrata koristi kao oznaka prijevoza morem (Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* 24.2, 25.4).

23 O važnosti tog obreda usp. sumarno Tyerman, *Božji rat*, 494.

vidi da je Tomina križarska terminologija u cijelosti usklađena s njoj suvremenom uporabom pojmovâ.²⁴

Četvrti križarski rat

Križarsku vojnu Toma spominje prvi put u kontekstu osvojenja Zadra. Pritom daje i nekoliko općih opaski o načinu pokretanja i cilju križarskog rata. Kaže da je nalog (*edictum*) za pohod dao papa Inocent III., odredivši da se svi kršćani (*omnes Christiani*) djelotvorno (*potenter*) pripreme. Toma ne propušta spomenuti i da je kao dodatan poticaj papa dao oprost za sve grijehe (*indulgentia omnium peccatorum*) svakomu komu bi se dogodilo da „radi nade u život vječni“ (*pro spe uite eterne*) umre u Svetoj zemlji (25.1). Time naglašava ponajprije vjersku pobudu za stupanje u križarske redove. Ovo je sasvim sukladno onom što o propovijedanju križarske vojne kaže Geoffroy de Villehardouin u povjesnici *Osvojenje Konstantinopola*.²⁵

O opsegu samog križarskog uzbibavanja Toma naznačuje da se pokrenuo „gotovo čitav svijet“ (*totus pene orbis*) (25.2) – misli se pritom na zapadnokršćansku ekumenu – što pripada u domenu uvriježena kroničarskog pretjerivanja, ali i nije daleko od istine, jer je pozivanjem u križarsku vojnu bio zahvaćen golem prostor od Irskog do Jadranskog mora, od središnje Njemačke do sjeverne Italije i južne Francuske.²⁶ Još važnije, komentar oslikava dojam koji je takav općekršćanski pokret ostavljao na Tomu i otkriva kakav je učinak Toma htio postići u čitatelju. Dobru pak upućenost u podrijetlo križarske vojske pokazuje dometkom da je to veliko mnoštvo (*multitudo magna*) dolazilo najviše iz zapadnih predjela (*maxime de occiduis regionibus*), a iz drugih vrela zna se da su križari pretežno potjecali iz francuskih zemalja.²⁷ Tu francusku premoć jasno odražava i Toma spomenom Francuza (*Francigeni*) s kojima Mlečani pregovaraju (25.2) i koji čine drugi dio bojne sile koja napada Zadar (25.5).

Odredivši Veneciju kao zbornu mjesto, kroničar donosi vijesti o ulozi Mlečana u nakanjenom pohodu (25.2). Bilježi da su križari tražili da im se unajmljenim mlečkim brodovljem (*ex classe conductitia Venetorum*) omogući prijevoz morem (*passagium*), a spominje i da je bio postignut dogovor o iznosu novca kojim se imao platiti najam mornara i brodova. Pritom zapravo ostavlja dojam kao da su ti pregovori vođeni nakon što je već križarska vojska stigla do Venecije, iako se to događalo od veljače do travnja 1201., a križari su se počeli okupljati u ljeto 1202. godine.²⁸ U svoj opis Toma unosi i egzaktnije podatke pa tako kaže da su Mlečani pripremili 50 galija (*galeae*), isto toliko velikih brodova (*magnae naues*) i jednako drugih lađa za prijevoz konja, živeži i oružja (*aliae ad subuectionem equorum et uictualium et armorum*).

24 O uporabi križarskog pojmovlja u 13. stoljeću usp. i Maier, *Crusade Propaganda and Ideology*, 52-54.

25 Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 46, 48.

26 Tyerman, *Božji rat*, 516.

27 Ibid., 516-517.

28 Ibid., 523, 535. U prijevodu Tyermanove knjige omaškom stoji 1202., a trebala bi biti 1201. godina. I Phillips (*The Fourth Crusade*, 94) također pogrešno navodi da su francuski poslanici stigli nadomak Venecije „početkom 1202.“, premda sporazum s Mlečanima inače točno datira travnjem 1201.

Od navedenog, 50 galija izričito spominju i Geoffroy de Villehardouin i Robert de Clari.²⁹ Najprecizniji je anonimni pisac *Uništenja Konstantinopola (Devastatio Constantinopolitana)* koji navodi da se križarska vojska ukrcala na 40 brodova, 62 galije i 100 transportnih lađa.³⁰ Moderna historiografska procjena pretpostavlja potrebu od više od 240 lađa da bi se ispunile brojke utanačene sporazumom iz Venecije odnosno oko 150 brodova samo za prijevoz 4500 konja koliko se predviđalo.³¹ Toma dodaje da je bilo i drugih brodova koje su križari osobno (*privatim*) unajmili i da se tako stvorila brojna flota pomorske vojske (*stolus naualis exercitus copiosus*), čime oblikuje predodžbu o znatnoj križarskoj vojnoj snazi.

Dotaknuo se i promjene u prvotnom križarsko-mletačkom sporazumu, napomenuvši da su se Mlečani trudili nametnuti Francuzima uvjet da se prema dogovoru obvežu pomagati im protiv svih ljudi (*contra omnes homines*) gdje god oni budu htjeli pristati s čitavom vojskom (25.2). Na to Toma narativno-logički nadovezuje odlomak o nasilju Zadrana protiv Mlečana, da su bili jako neprijateljski nastrojani prema njima, napadali ih kako god su mogli, otimali im dobra, štetili im, ubijali ih i svim im snagama nastojali nanositi kakvo god zlo (25.3).³² Ne staje na tomu nego u daljnjem tekstu još žestice šiba Zadrane. Obilovali su bogatstvom i bili obuzeti silnom, razuzdanom objesti, nadimali su se od oholosti, uznosili zbog moći, hvastali su se nepravdama, likovali zbog nevaljalstava, ismijavali su niže i prezirali više i vjerovali su kako im nitko nije ravan (25.3). Štoviše, povrh činjenice da su bili iskvareni vrlo brojnim porocima, hrpi su svoje izopačenosti (*nequitie sue cumulus*) pridodali i to da su prezreli pravilo katoličke vjere (*catholice fidei norma*) i dali da ih poprska krivovjerna zaraza (*heretica tabes*) pa su gotovo svi (*pene omnes*) zadarski plemenitaši i odličnici rado (*libenter*) primali i podupirali heretike (25.3). Sve ovo stvara sliku o biblijskom primjeru zlikovaca i loših vjernika koji su se uzvisili na svojoj zloći samo kako bi Božjom voljom iskusili još veći pad.

I taj je pad uslijedio. Nigdje izrijekom ne navevši da su Mlečani izričito tražili od križara da se napadne Zadar, kao što pišu Geoffroy de Villehardouin i Robert de Clari,³³ Toma tek kaže da je čitavo mnoštvo brodova (*uniuersa classium multitudo*) krenulo iz Venecije u listopadu 1203. (točna godina je 1202.) da bi ploveci od Istre do Dalmacije pristalo kod Zadra (24.4).³⁴ Započevši odlomak prilogom *itaque*,

29 Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 58, 140.

Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 214.

31 Tyerman, *Božji rat*, 524; Phillips, *The Fourth Crusade*, 113.

32 Gunter iz Pairisa, *Konstantinopolska povijest* 6 navodi da su Mlečani govorili kako su Zadranici uvijek bili protivni njihovim probicima i pljačkali "gusarskim navalama" (*piraticis invasionibus*) njihove lađe natovarane trgovačkom robom. Slično i Martin de Canal bilježi da su Zadarani plijenili putnike po moru, ali i dodaje da su odbijali duždevo vrhovništvo i sagradili zidine oko grada (Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 168, 170). Robert de Clari navodi samo izjavu dužda Henrika Dandola da su se Zadranici ogriješili o njega i njegov narod (Ibid., 152), dok Alberik iz Trois Fontaines u *Kronici* piše da su Zadranici bili dugo neprijateljski nastrojani prema Mlečanima (Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 295).

33 Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 84, 150.

34 Toma ne pomaže u točnijoj dataciji polaska križarske armade iz Venecije jer se u *Uništenju Konstantinopola* i *Djelima biskupa Halberstadta* navodi da su križari odjedrili 1. listopada (Andrea, *Contemporary Sources*

uspоставlja uzročno-posljedični odnos s prethodnim navodima o zadarskim grijesima, čime naznačava da jedno i drugo stoji u neposrednoj vezi. Što se tiče pojedinosti o plovidbi križara do Zadra, i u *Uništenju Konstantinopola* stoji da su stigli najprije do Istre, gdje su pokorili Trst i Milje, te da su svoj Istri, Dalmaciji i Sklavoniji nametnuli danak, dok Robert de Clari spominje samo Pulu od gradova u kojima su križari pristali.³⁵

Pozornost zavređuje Tomin odabir znamenitijih zapovjednika (*insigniores duces*) križarske vojske (24.5). Dok je na mletačkoj strani spomen dužda Henrika Dandola sâm po sebi razumljiv, navođenje grofa Simona de Montforta, doduše označenog kao „neki“ (*quidam*), iznenađuje jer je poznato da se on protivio križarskom nasrtaju na Zadar. Neobično je utoliko više što Toma ni jednom riječju ne spominje nesuglasice u križarskim redovima zbog napada na kršćanski grad.³⁶ Možda je Simonovo isticanje posljedica njegova kasnijeg bitnog udjela u ratu koji je protiv albigenza, južnofrancuskih katara, pokrenuo Inocent III., pretpostavi li se da su vijesti o tomu dospjele i do Tome.³⁷ Ovo bi svakako odgovaralo kroničarevu duhu budući da je bio žestok protivnik krivovjerja i zagovornik progona krivovjeraca, što jasno pokazuje u svojoj povjesnici.³⁸

Očita je i Tomina naklonost prema Dandolu kojeg naziva veoma odlučnim i promišljenim mužem (*uir ualde strenuus et circumspectus*) i kaže da premda nije vidio tjelesnim očima, ipak je dosta jasno (*satis perspicaciter*) umio razabirati umom.³⁹ U hrvatskoj je historiografiji izneseno opažanje da „zbog ovakvih promišljanja i ocjena Toma gubi na vjerodostojnosti“,⁴⁰ no povoljna prosudba Dandolovih duševnih sposobnosti može se pronaći i kod Geoffroya de Villehardouina,⁴¹ pa čak i kod samog

for the Fourth Crusade, 214, 251), dok Geoffroy de Villehardouin bilježi da su krenuli u oktavi blagdana svetog Remigija tj. 1.-8. listopada (Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 90). Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 214, bilj. 42 pomišlja da su isplivali vjerojatno pojedinačno ili u dvije eskadre.

35 Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 214-215; Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru* 152.

36 Tyerman, *Božji rat*, 537-538, 596-601. Za gledište križarskih zapovjednika koji su pošto-poto željeli sačuvati pohod makar to značilo i ignoriranje papinih zabrana usp. Meschini, „The “Four Crusades” of 1204“, 32-36.

37 Tyerman, *Božji rat*, 586-588.

38 Toma na nekoliko mjesta govori o krivovjernoj zarazi, kugi i nečisti (23.3: *heretica pestis*; 23.4: *heretica contagio*; 24.3: *tabes heretica*; 28.3: *heretica feditas*), a među njegovim su junacima splitski nadbiskup Bernard, „veoma revan progonitelj krivovjeraca“ (*insector hereticorum valde sollicitus*; 23.3), i legat Akoncije, „nejak tijelom, ali krepak borac gorljivošću kršćanske vjere“ (*corpore imbecilius, sed zelo catholice fidei ualidus propugnator*) koji je pošao u Bosnu i mnogo vremena ondje radio na istrebljenju krivovjeraca (28.4).

39 Ova se opaska slaže s jednom kasnijom o Mlečanima općenito, da su „promišljeni i domišljati muževi“, *circumspecti et solertes viri* (Toma Arhiđakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* 42.2). I nimalo nije slučajno da je u poglavlju o drugom osvojenju Zadra. U isti mah - iako s manje žestine - Toma opet žigoše Zadrane (42.1).

40 Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, 290.

41 Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 54 (*mult sages et mult prouz*, „vrlo pametan i vrlo vješt“).

pape Inocenta III. koji inače ni najmanje nije štedio dužda.⁴² S druge strane, ne može se poreći da su duždeva odlučnost i promišljenost svrhovito u Tominu tekstu stavljene u oštru opreku spram objesti i oholosti Zadrana.

Iz te njihove nadmenosti Zadrane je naglo prenula činjenica da su se našli opkoljeni vojskom pa su se „veoma uplašili“ (*timuerunt ualde*) jer nisu znali što im je bolje (*consultius*) činiti (24.6). Na to se također nadovezao „zator silnoga pomora“ (*clades nimie mortalitatis*) - riječ *mortalitas*, doslovce smrtnost, srednjovjekovni kroničari koriste da bi označili velik gubitak u životima (i ljudskim i životinjskim) od kakve kužne pošasti pa je ujedno postala i istoznačnica za samu kugu⁴³ - što je Zadrane potpuno paraliziralo jer u gradu, piše Toma, nije preostalo ni toliko živih i zdravih koji bi bili dovoljni da se pokopaju mrtvi. Trupla su preminulih jadnika ležala u kućama i crkvama nepokopana, a jadni građani (*miserandi ciues*) nisu znali što da prije izvrše, pogrebe ili javne dužnosti. O bilo kakvom izbijanju pošasti u Zadru drugi izvori ne svjedoče, ali ona se sasvim dobro uklapa u apokaliptični udes koji Toma posreduje da je snašao grad zbog grešnosti Zadrana. Da je upravo to imao na umu, zorno proizlazi iz njegove opaske kako je pad „nesretnoga grada“ (*infelix ciuitas*) kojeg nisu branile posade njegovih ljudi bio Božja osveta (*diuina ultio*).⁴⁴ U Tominoj predodžbi križari su tako odigrali ulogu oruđa u rukama Krista osvetnika koji je kaznio grešnu iskvarenost Zadrana, navalivši na njih ratom, pošasću i zatorom. Vrhunac je sudbonosne ironije to da se slom obrane grada poklopio s najvećim zadarskim blagdanom, danom sv. Krševana 24. studenog. Zadranima koji su na sebe navukli srdžbu Božju leđa je okrenuo i njihov svetac zaštitnik.

U hrvatskoj historiografiji posumnjalo se u točnost nadnevnika križarskog osvajanja Zadra jer da ga je Toma odabrao „da grad još više ponizi u očima svojih suvremenika“.⁴⁵ No, isti datum navodi se i *Uništenju Konstantinopola* i u *Djelima biskupâ Halberstadta* pa nije u pitanju Tomina hotimična izmišljotina.⁴⁶ Štoviše, inozemni stručnjaci upravo tim nadnevkom datiraju pad Zadra.⁴⁷ S druge strane,

42 Inocent III. hvali „promišljenost tvoje (= Dandolo) čestitosti, dovitljivost živahnog uma i zrelost razboritije pameti“, *tae circumspectio probitatis, subtilitas vivacis ingenii et consilii maturitas sanioris* (Tafel, Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 531). Za Inocentov kritički i kadšto prijeteći ton prema Dandolu usp. Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 60-61, 137, 145, 149.

43 Usp., na primjer, studije u Little, *Plague and the End of Antiquity*. Također i Ravančić, „Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu“, 8, bilj. 7, 9. Za primjere pomora životinja u srednjovjekovnim kronikama vidi Newfield, „Epizootics and the Consumption of Diseased Meat in the Middle Ages“, 629-633.

44 Tu gotovo da se priziva opaska Geoffroya de Villehardouina da su mnogi križari, vidjevši prvi put Zadar i zapanjivši se njegovom ljepotom, bogatstvom i utvrđenosti, navodno kazali: „Kako bi se mogao osvojiti silom takav grad ako ga sam Bog ne bi osvojio?“ (Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 90, 92).

45 Klaić, Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku II*, 180.

46 Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 215 (Zadar se predao petnaestog dana otkako su križari ušli u njegovu luku 11. studenog i opsjeli grad), 251 (grad je osvojen na dan sv. Krizogona = Krševana). Usp. i Antoljak, „Pad i razaranje Zadra“, 71-72.

47 Usp., primjerice, Andrea, Moore, „A Question of Character“, 537; Phillips, *The Fourth Crusade*, 160; Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 215 (Zadar se predao petnaestog dana otkako su križari ušli u njegovu luku 11. studenog i opsjeli grad), 40; Tyerman, *Božji rat*, 538.

i danas u hrvatskoj povijesnoj znanosti prevladava 18. studenog dobiven na osnovi tako protumačena svjedočanstva Geoffroya de Villehardouina.⁴⁸ Ipak, bez obzira na nužan oprez i moguće ograde, ne treba naprečac odbaciti egzaktni datum u korist mnogo neodređenije Villehardouinove datacije, osobito ima li se na umu da Toma nikako nije usamljen u svom datumskom određenju.

Za razliku od Geoffroya de Villehardouina, Roberta de Clarija, *Uništenja Konstantinopola* i Guntera iz Pairisa,⁴⁹ Toma ne spominje predaju Zadrana, nego govori o oružanom osvojenju, istaknuvši da je ono bilo provedeno brzo i lako (*in breui et de facili*) (24.6). Glavnu ulogu u završnom napadu dodjeljuje Mlečanima koji su hrpimice (*cateruatim*) provalili u grad i zaposjeli ga u trenu (*in momento*). Naglasak na hitrini i lakoći vjerojatno je trebao dodatno osnažiti dojam da je čitav napad stajao pod Božjom milošću. Prvenstvenu ulogu Mlečana u završnom napadu sugerira i Robert de Clari, a najizričitiiji je Martin de Canal koji govori o žestokom boju tijekom kojeg su se Mlečani uspjeli s pomoću ljestava prebaciti preko gradskih zidina i nadvladati obranu.⁵⁰ I papa Inocent III. ističe da su Zadar nasilno zaposjeli Mlečani uz pomoć francuskih snaga, ali i da su križari silom Zadrane natjerali na predaju.⁵¹ Alberik iz Trois Fontaines pak u *Kronici* bilježi da su križari opsjeli Zadar nakon što su se obvezali Mlečanima da će ga silom osvojiti, zauzeli ga i onda im ga predali.⁵²

Toma ustvrđuje da su Zadar, nakon što su neko vrijeme proboravili u njemu, Mlečani na uzmaku (*in recessu*) čitavog (*tota sc. civitas*) pretvorili u pustoš (*in solitudinem*), dajući i pojedinosti: razrušili su po vanjskom rubu (*per circuitum*) sve gradske zidine i kule, a unutra sve kuće, ne ostavljajući ništa osim crkava (24.7). Kroničar slika prizor potpunog uništenja biblijskog, apokaliptičnog karaktera, svodjenja naselja na nenaseljivu hrpu razvalina, što je trebalo pružiti jasnu pouku, zorno prikazati razorne posljedice izazivanja Božjeg gnjeva i u čitatelju izazvati strahopoštovanje prema Božjoj (ali i mletačkoj) sili. I drugi izvori ističu destruktivnu štetu koju je pretrpio Zadar. Geoffroy de Villehardouin bilježi da su Mlečani na odlasku dali razoriti grad, njegove kule i zidine, Martin de Canal da je dužd, zaposjevši grad, smjesta zapovjedio da se bedemi sravine sa zemljom, a Gunter iz Pairisa da su Mlečani nesmiljenom mržnjom (*inexorabili odio*) grad srušili iz temelja ubrzo nakon što se predao, dok u *Uništenju Konstantinopola* stoji da su Mlečani tako temeljito srušili

48 Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 92, 94, 96, uz 124, bilj. 92. Datum 18. studenog navodi i Raukar 1997, 67, a on stoji i u oba suvremena kritička izdanja Tomine kronike (*Toma Arhidakon*, 131, bilj. 8, 2006, 148, bilj. 1). Najnovije ga ponavlja i Božilov, „Zadar i Četvrti križarski rat“, 59. Izuzetak je Kužić, *Hrvati i križari*, 32, no ne objašnjava zašto se odlučio za 24. studenog.

49 Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 96, 154; Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 214; Gunter iz Pairisa, *Konstantinopolska povijest* 7. Gunter čak kaže da je grad bio prinuđen na predaju bez pokolja i krvi (*sine caede et sanguine*). U *Djelima biskupa Halberstadta* navodi se samo da je vojska zaposjela grad (Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 251). I Gunter niže u svom djelu piše da je Zadar bio osvojen (*Konstantinopolska povijest* 8: *Jazira expugnata*)

50 Skok *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, 154, 170.

51 Andre, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 43 (= CD III, 21), 97.

52 Isto, 295.

zidine i kuće da nije ostao ni kamen na kamenu, a i papa Inocent III. u dva pisma, jednom križarima i drugom samom duždu, naglašava da su Mlečani srušili zidine i uništili zgrade odnosno da su razorili grad.⁵³ Nasuprot Tomi koji napominje da su crkve ostale čitave, papa posebno navodi da su ih Mlečani oplijenili odnosno uništili i prevrnuli oltare.⁵⁴ Napokon, dok Toma šuti i o tomu da je Zadar opljačkan, papa kaže kako su križari i Mlečani među sobom podijelili zadarski plijen, a slično se navodi i u *Djelima biskupâ Halberstadta*, dok se u *Uništenju Konstantinopola* navodi da su Mlečani i križari nemilosrdno orobili grad.⁵⁵

U hrvatskoj historiografiji Toma je naišao na osudu da kod njega „nema ni riječi sažaljenja“ zbog zadarskog udesa dok je „čitava katolička Europa na čelu s papom Inocentom III. patila nad nesretnom sudbinom kršćanskog grada“.⁵⁶ No, to je prejaka tvrdnja. Toma sâm govori o nesretnom gradu (*infelix ciuitas*), a pokazuje i stanovitu sućut prema građanima nazivajući ih jadnima (*miserandi ciues*).⁵⁷ Doduše, moglo bi se reći da mu je više stalo do samoga grada koji gotovo da je prikazan kao žrtva prestupaka svojih stanovnika. Usredotočen na mjesna događanja, Toma se ne bavi nastavkom križarske vojne nego, apsolviravši njezinu zadarsku epizodu, tek u jednoj rečenici kaže da se čitavo ono mnoštvo brodova (*omnis illa classium multitudo*) povuklo iz Zadra, odjedrilo u Konstantinopol i osvojilo ga (24.6). Ovom kratkom opaskom je i dovršio svoje pripovijedanje o Četvrtom križarskom ratu.

Križarski pohod kralja Andrije II.

Tomino je izvješće jedno od najvažnijih izvora za križarsku vojnu ugarsko-hrvatskog kralja Andrije II. Glavni kroničarev motiv da se podrobnije dotakne pohoda bez sumnje je činjenica da su kralj i križari na proputovanju proveli neko vrijeme u Splitu, a njihovu boravku Toma i poklanja najviše pozornosti u svojoj naraciji. S druge strane, oveći odlomak koji je posvetio tijeku Andrijina križarenja na Bliskom istoku i njegovu povratku u Ugarsku tretirao je kao digresiju, što sasvim jasno proizlazi iz njegove završne opaske.⁵⁸

Toma svjedoči da je Andrijino sudjelovanje u Petom križarskom ratu proizašlo iz njegove obveze da ispuni zavjet oca Bele III. (*uotum patris*), ističući pritom vladarevu želju (*cupiens*) (25.1), ali ne komentira činjenicu da je proteklo toliko vremena niti spominje da je Inocent III. nekoliko puta bio poticao Andriju da obavi baštineni

53 Skok, *Tri starofrancuske bronike o Zadru*, 110, 170; Gunter iz Pairisa, *Konstantinopolska povijest 7*; Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 44 (= CD III, 21), 97, 215.

54 Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 44 (= CD III, 21), 97.

55 Isto, 44 (= CD III, 21), 97, 215, 251.

56 Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 286.

57 I papa Inocent III. govori o „nevoljnim Zadranima“ (*miseri Jadertini*) koje su napali križari i Mlečani (Andrea 2008, 44 = CD III, 21).

58 Kaže: „Dotaknuvši se pak kratko ovoga, vratimo se na temu“, *Nos uero his breuiter prelibatis ad materiam redeamus* (Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* 25.6).

križarski nalog.⁵⁹ Uz spomenutu želju, Toma kao glavnu Andrijinu pobudu za odlazak u križarski pohod navodi nakanu da pomogne Svetoj zemlji. Kroničar Andrijiho uzimanje križa i početak priprema kronološki povezuje s događajima iz prethodnog, 24. poglavlja (*per idem tempus*) odnosno sudjelovanjem splitskog nadbiskupa Bernarda na Četvrtom lateranskom koncilu u studenom 1215. i povratkom u Split (24.15), dok je kralj stvarno prionuo uz provedbu vojne u proljeće 1217. godine.⁶⁰

Toma ocrtava i zamašan opseg kraljevih priprema: poslao je glas i unajmio velike brodove (*naues magnaе*) iz Venecije, Ankone i Zadra te drugih jadranskih gradova i naložio da dođu u splitsku luku,⁶¹ poslavši naprijed svu opremu u oružju i hrani na mnoštvu kola i tovarne stoke koji su nakon dolaska ispunili sve uokolo grada (25.1). Kroničar ističe tu množinu ljudstva i životinja koja je preplavila i gradsko podgrađe i okolicu grada, onemogućujući svakodnevno kretanje, što je u nekim građanima izazvalo bojazan, a u drugima divljenje. Ovdje se mogu iščitati i podijeljene reakcije stanovnika srednjovjekovnoga grada na pojavu tolikog mnoštva naoružanih ljudi u njihovoj sredini. Zacijelo u tom kontekstu valja sagledavati isticanje da su pristigli saski križari bili miroljubivi i krotki. S druge strane, izvire i Tomin ponos što je njegov grad bio dijelom ovako silnog pregnuća, osobito ima li se na umu da je svemu tomu bio očevidac kao mladić od nekih sedamnaest godina.

Taj je diskurs još vidljiviji u opisu kraljeva dolaska u Split 23. kolovoza 1217. godine (25.2). Svečani vladarev *adventus* nesumnjivo je bio izuzetan događaj u povijesti splitske komune i Toma nije propustio na taj ga način i oslikati. On prenosi i da je u kraljevoj pratnji navodno (*dicebatur*) bilo više od deset tisuća konjanika, pored gotovo nebrojenog mnoštva običnih vojnika.⁶² Ističe i kraljevu blagonaklonost i dobročinstva koja je učinio gradu, što mu je poslužilo i kao prigoda da uputi otrovne strelice prema Splicićanima, navevši da oni, po svom običaju (*suo more*), osobni probitak uvijek pretpostavljaju javnom dobru (teško se oteti dojmu da je ovdje mislio i na svoj propali izbor za nadbiskupa, o čemu pripovijeda u 44. poglavlju).

Navevši da je kralj ponešto kasnio pripremajući brodovlje (25.3), bilježi potom da se ukrcao na lađe i krenuo na predviđeno putovanje (*dispositum iter*), dobivši od Splicićana dvije galije kao pratnju do Drača (25.4). Nadodaje da kralj nije imao na raspolaganju dostatan broj lađa za prijevoz svih križara pa su se zbog toga neki, pritisnuti nuždom, vratili kući, dok su drugi čekali do sljedeće godine. Međutim,

59 Usp. Röhricht, *Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*, 23; Van Cleve, „The Fifth Crusade“, 387; Sweeney, „Hungary in the Crusades“, 475-476.

60 Röhricht, *Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*, 23.

61 Hrvatski je prijevod (*Toma Arhidakon*, 139) na ovom mjestu netočan jer, osim što se kaže da je kralj „poveo“ brodove iz navedenih gradova umjesto „unajmio“, stoji i da je „pristao sa svima u luci grada Splita“, iako u izvorniku piše *fecit omnes applicare ad portum Spalatine ciuitatis* tj. „dao je da se svi (brodovi) usmjere u luku grada Splita“.

62 Za raspravu o brojnosti Andrijiho križarske vojske usp. Kužić, *Hrvati i križari*, 56-57. U hrvatskom prijevodu pogrešno se pod *uulgaris multitudo* podrazumijeva „prost narod“ (*Toma Arhidakon*, 139).

izostavio je činjenicu da se kralj morao odreći prava na Zadar u korist Venecije kako bi od Mlečana ishodio brodovlje.⁶³

Kao Andrijino odredište Toma spominje “krajeve Sirije” (*partes Syrie*), gdje je kralj doista i ratovao. No, strogo uzevši, najprije je pristigao u Palestinu, u glavno križarsko uporište Akru (Akon).⁶⁴ Toma ističe da je Andrija zadao velik strah (*magnum metum*) Saracenicima, etnonim koji je postao uobičajena oznaka za muslimana u srednjovjekovnim literarnim vrelima, te da je poveo uspješne vojne akcije dosta duboko u unutrašnjosti od primorja, osvajajući utvrde i naselja i gazeći svaku prepreku. Tada se ispriječio “sudbine zavidan tijek” (*inuida fautorum series*), što je odnosnica na stih iz *Grđanskog rata* (1.70) rimskog pjesnika Marka Aneja Seneke, čime Toma pokazuje i dobru potkovanost u rimskim klasicima. Sâm je udes, dakle, okončao “sjajne pothvate vladara” (*preclara principis*) i nije dopustio da se dalje nastave “vrli uspjesi” (*boni successus*). Štoviše, “zločinačka nepromišljenost” (*nefaria temeritas*) bilo njegovih vlastitih ljudi bilo tuđinaca spletkarila je oko kraljeve smrti i “bezbožna ruka” (*impia manus*), usto “naoružana đavolskim prepredenostima” (*diabolicis armata uersutiis*), dala mu je da popije otrov pa je na koncu jedva “iz tog zločina” (*ex quo scelere*) izvukao živu glavu. Još ni sasvim ne ozdravivši, počeo je snovati povratak jer se bojavao da ne sunovrati sebe i svoje kraljevstvo u toliku pogibao. Budući da je vjerovao kako je potpuno zadovoljio zavjet Gospodinu (*uotum Domino*), krenuo je na povratak u domovinu zajedno sa svojom pratnjom. Odlučio se na putovanje kopnom da bi izbjegao “morske udes”, otišao u Antiohiju i odatle u “Grčku” (= Bizant tj. Nikejsko Carstvo) i onda u Bugarsku. S “grčkim kraljem” povezao se tazbinstvom, oženivši svog prvorodnca njegovom kćeri, dok ga je bugarski kralj pustio dalje tek kad mu je obećao svoju kćer za ženu. Nakon toga se vratio u svoju državu, dovršivši tako križarsko hodočašće.

U Tominom prikazu Andrija je nesumnjiv križarski junak, uspješan ratovođa koji je od svoje bogougodne zadaće odustao tek kad je njegovu životu zaprijetila zločinačka spletkava đavolje lukavosti i trovačkih nakana. Štoviše, vladar se i prije nego što se sasvim oporavio riješio na povratak kako ne bi dodatno ugrozio i samog sebe i svoju državu. Ne bi to bio učinio da nije vjerovao kako je ispunio dužnost prema Bogu. Čitatelj Tominih redaka mogao je samo sa žaljenjem ustvrditi što je kralj bio onakvim zlodjelom prinuđen na napuštanje križarske vojne jer bi njegov ostanak možda bio urodio i tim toliko željenim ishodom, povratkom Jeruzalema u kršćanske ruke. Ostali izvori ne oslikavaju kralja u tako povoljnom svjetlu. Toma Oliver Paderbornski u *Damijetskoj povijesti* piše da se ugarski kralj nakon kratkotrajnog boravka povukao iz Svete zemlje “uz velik gubitak” (*cum magno dampno*) bez obzira na to što ga je jeruzalemski patrijarh jako opominjao (*multum ammonitus*) da ne odlazi tako: napokon je bio izopćen (*excommunicatus*) pa je svojeglavac (*contumax*) otišao

63 Röhricht, *Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*, 23-24; Van Cleve, „The Fifth Crusade“, 387; Kužić, *Hrvati i križari*, 49-50.

64 Röhricht, *Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*, 25; Van Cleve, „The Fifth Crusade“, 388; Kužić, *Hrvati i križari*, 62.

zajedno s pratnjom (*cum sua sequela*).⁶⁵ Anonimni kroničar, čije djelo napisano na starofrancuskom ustaljeno nosi naslov *Heraklijeva povijest* (*L'Estoire de Eracles*), bilježi da ugarski kralj nije sudjelovao u drugoj križarskoj vojnoj akciji protiv utvrde na brdu Taboru nego je radije ostao u Akri radi vlastite ugone (*por soi aaiser*).⁶⁶ I drugi zapisi negativno se odnose prema Andrijinu odlasku.⁶⁷ No, za Tomu on je neupitan heroj, vjerojatno već samim tim što je pošao u križarsku vojnu,⁶⁸ ali i što se pokazao velikodušnim prema Splitu.

Ostali križarski sadržaji

Od ostalih sadržaja koji pripadaju križarskoj tematici Toma pokazuje još jedino zanimanje za viteške redove, poimence templare. Izravno ih spominje na nekoliko mjesta u povjesnici. Prvi put ih navodi kad pripovijeda o akciji splitskog nadbiskupa Bernarda za pomoć Zadranima protiv Mlečana (24.8). Navodi da je nadbiskup, dogovorivši se s Gaećanima da za novac podupru Zadrane u borbi protiv mletačke posade u utvrdi Sv. Mihovila na otoku Ugljanu, pošao u Vranu (koja je tada bila templarski posjed) i ondje preuzeo stanovitu količinu srebra koju je kralj bio položio kod templara. Ovo je svjedočanstvo da su templari i u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu igrali po potrebi ulogu kraljevskih rizničara.

Bernard se opet našao kod templara kad je u njihovoj crkvi (*apud ecclesiam templariorum*) u Vrani posvetio arhiprezbitera Grupcija za ninskog biskupa i Mikuza za kninskog biskupa (24.15). Ista je templarska crkva u Vrani bila je i mjesto gdje je izabrani splitski nadbiskup Guncel dao da ga za đakona zaredi ninski biskup Grupcije (26.6). Kralj Andrija II. predao je klišku utvrdu, koju nisu željeli preuzeti Splićani, Ponciju de Cruceu, templarskom meštru u Ugarskoj, čiju službu Toma razmjerno precizno naznačuje kao *magister militie domus templi* (25.2). Napomenuvši još jedanput da su templari po kraljevoj zapovijedi držali Klis, Toma ističe da su Splićani protiv njih počeli izmišljati mnoge klevete i pritužbe ne bi li izbjegli “njihovo smjerno i trijezno susjedstvo”, a onda su pomogli sidraškom knezu Domaldu da se domogne utvrde nakon što su iz nje izišli templari (30.1).

Templari igraju i važnu ulogu u Tominom opisu borbe s Mongolima (Tatarima). Templarski meštar (*magister militie templi*) označen je kao odvažan muž i naglašava se da je zajedno sa svojim latinskim suborcima (*commilitiones Latini*) sasjekao mnogo neprijatelja, poginuvši na koncu zajedno s čitavim svojim odredom Latina (36.7). Posljednji put je u Tominu tekstu o templari riječ samo posredno kad se kaže da je kralj (Bela IV.) boravio u Vrani, gdje je od Splićana primio pet tisuća libri da bi oslobodio zarobljenike (45.17). Tomin je stav prema templarima općenito vrlo

65 Toma Oliver, *Damijetska povijest* 5.

66 *Heraklijeva povijest*, 31.12.

67 Usp. Kužić, *Hrvati i križari*, 65.

68 Vidi i Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 211, uz Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 294.

pozitivan, oni su oslonac vladaru i ljudi od povjerenja, smjerni su i trijezni, odvažni ratnici pripravnici poginuti na bojnom polju za kršćansku stvar.

Zaključna razmatranja

Unatoč tomu što Toma u svom djelu ne poklanja osobitu pozornost križarskim pohodima, pa čak i kad se dotiče Četvrtog i Petog križarskog rata, to čini poglavito iz lokalne perspektive, sasvim je bjelodana njegova duboka prožetost križarskom idejom. Na to naročito upućuje uporaba suvremenog križarskog pojmovlja koja svjedoči o tomu da je bio potpuno u tijeku s onodobnim gibanjima u križarskom pokretu.

Privrženost križarstvu Toma izražava prvenstveno posredno, podržavajući križarsko-mletački napad na Zadar i uzdižući pohod kralja Andrije II. Imajući ipak neprestano na umu specifične lokalne prilike, u pojedinim svojim pogledima i odabiru podataka katkada prilično odudara od drugih kroničara i povjesnika križarskih vojni, premda im je svima zajednička uronjenost u križarski ideal. U procjeni ovih događaja njegova je motivacija dvojaka, s jedne strane ovisna o osobnim pogledima na političke realitete njegova užeg područja, a s druge strane, što je ključno, proizlazi iz poimanja križarskog fenomena kao vrhunskog kršćanskog ideala, čime i prigodična zastranjenja, poput napada na kršćanski Zadar i Konstantinopol, padaju u drugi plan, osobito zna li se da je Zadrane Toma oslikao krajnje negativno kao zlikovce i zaštitnike krivovjераца, dok su Bizantinci bili raskolnici, a planovi za osvojenje bizantske prijestolnice i inače su pratili svaku veliku križarsku vojnu.⁶⁹

Križarenje je Toma u cjelini doživljavao kao neodvojivo obilježje pravovjernog kršćanskog diskursa i sastavni dio kršćanske svakodnevice. U njegovoj povjesnici križarska se ideja ne pojavljuje u kontekstu brobe protiv krivovjера, međutim može se utemeljeno pretpostaviti da je i s tim u vezi kroničar bio na tragu onovremenog razvoja u Crkvi i društvu. Napokon, da je cijenio i ustanove proizašle iz križarskog fenomena, pokazuje njegov naglašeno pozitivan stav prema templarima koje je poimao i kao faktor stabilnosti na mjesnoj razini.

Bibliografija

Izvori

Albert iz Aachena, Povijest jeruzalemskog pohoda: Albertus Aquensis, *Historia expeditionis Hierosolymitanae*, u: Alberti Aquensis *Historia Hierosolymitana*, u *Recueil des historiens des Croisades: Historiens Occidentaux IV*. Pariz 1879., 265-713; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana / History of the Journey to Jerusalem*. Izd. i prev. Susan B. Edgington, Oxford 2007.

⁶⁹ Usp. Laiou, „Byzantium and the Crusades“, 17.

- Arnold iz Lübecka, Kronika Slavena: *Arnoldi Chronica Slavorum*. Prir. Johannes M. Lappenberg - Georg Heinrich Pertz, [Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 14]. Hannover 1868.
- CD: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* - Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Sv. I, izd. Marko Kostrenčić - Jakov Stipišić - Miljen Šamšalović. Sv. II-XII, izd. Tadija Smičiklas. Sv. XIV-XVI, izd. Marko Kostrenčić. Sv. XVII, izd. Stjepan Gunjača. Sv. XVIII, izd. Duje Rendić-Miočević. Sv. XIX (Supplementa I), izd. Hodimir Sirotković - Josip Kolanović. Sv. XX (Supplementa II), izd. Hodimir Sirotković. Zagreb: JAZU; HAZU, 1904.-2002.
- Gunter iz Pairisa, Konstantinopolska povijest: *Gunteri Cisterciensis Historia captae a Latinis Constantinopoleos*. Prir. Jacques-Paul Migne, [Patrologia Latina 212]. Pariz 1865., stupci 221-255; *The Capture of Constantinople. The "Historia Constantinopolitana" of Gunther of Pairis*. Izd. i prev. Alfred J. Andrea. Philadelphia 1997.
- Helmold iz Bosaua, Kronika Slavena: *Helmolds Slavenchronik*, u *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum. Accedunt Versus de vita Vicelini et Sidonis epistola*. Prir. Johannes M. Lappenberg - Bernhard Schmeidler, [Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 32]. Hannover 1937.
- Heraklijeva povijest: *L'Estoire de Eracles empereur et la conquete de la terre d'Outremer*, u *Recueil des historiens des Croisades: Historiens Occidentaux II*. Pariz 1859., 1-481.
- Odon iz Deuila, O putovanju Luja VII. na Istok: *Odo of Deuil, De profectioe Ludovici VII in orientem. The Journey of Louis VII to the East*. Izd. i prev. Virginia Ginguerick Berry, [Records of civilization, sources and studies 42]. New York 1948. (pretisak 1965.).
- Oton Freisinski, Djela cara Fridrika I.: *Otonis Gesta Friderici I. imperatoris*, u *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris*. Prir. Georg Waitz, [Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 46]. Hannover - Leipzig 1912., 1-161.
- Povijest pohoda cara Fridrika: *Historia de expeditione Friderici imperatoris (Der sogenannte Ansbert)*, u *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis*. Izd. Anton Chroust, [Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum nova series 5, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.]. Berlin 1928., 1-115.
- Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika: *Toma Arhidakon, Historia Salonitana*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol. Studija Toma Arhidakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, [Biblioteka knjiga Mediteranea 30]. Split 2003.; *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split, History of the bishops of Salona and Split*. Latinski tekst Olga Perić. Uredili, preveli i popratili bilješkama Damir Karbić - Mirjana Matijević-Sokol - James Ross Sweeney, [Central European Medieval Texts 4]. Budimpešta - New York 2006.

- Toma Oliver, *Damijetska povijest: Oliveri Paderbornensis Historia Damiatina*, u Hermann Hoogweg, *Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinal-Bischofs von S. Sabina Oliverus*, [Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart 202]. Tübingen 1894., 159-280.
- Vilim Tirski, *Povijest događaja u prekomorskim krajevima: Willelmus Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, u *Recueil des historiens des Croisades: Historiens Occidentaux I*. Pariz 1844., 1-1134; Guillaume de Tyr, *Chronique*. Izd. Robert Burchard Constantijn Huygens, [Corpus Christianorum continuatio mediaevalis 63, 63 A], Tournhout 1986.

Literatura

- Andrea, Alfred J. *Contemporary Sources for the Fourth Crusade. Revised Edition*. S prilozima Bretta E. Whalena. [The Medieval Mediterranean, Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, sv. 29]. Leiden – Boston, 2008.
- Andrea, Alfred J., John C. Moore. „A Question of Character: Two Views on Innocent III and the Fourth Crusade“. U *Innozenzo III. Urbs et orbis*. Atti del Congresso Internazionale Roma, 9-15 settembre 1998. Sv. 1-2 [Nuovi studi storici 55], ur. u Andrea Sommerlechner, 525-585. Rim, 2003.
- Andrić, Stanko. „Recenzija *The Crusades and the military orders. Expanding the frontiers of medieval Latin Christianity*, ur. Zsolt Hunyadi i József Laszlovszky (Budapest: Central European University – Department of Medieval Studies, 2001), 606 str.“. *Scrinia Slavonica* 2 (2002): 547-552.
- Antoljak, Stjepan. „Pad i razaranje Zadra u IV. križarskom ratu“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 12, *Razdio društvenih znanosti* 5 (1973-1974): 57-87.
- Božilov, Ivan. „Zadar i Četvrti križarski rat“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 51 (2009): 55-67.
- Constable, Giles. „The Historiography of the Crusades“. U *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ur. Angeliki E. Laiou, Roy Parviz Mottahedeh, 1-29. Washington, 2001.
- Čoralić, Lovorka. *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama* [Biblioteka Povjesnica]. Zagreb, 1997.
- Čosić-Bukvin, Ivica. „Križari njemačkih zemalja na putu kroz Slavoniju i Srijem“. *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice* 15 (2008): 297-302.
- Dobronić, Lelja. *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj* [Analecta Croatica Christiana 18]. Zagreb, 1984.
- Dobronić, Lelja. *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb, 2002.
- Goldstein, Ivo. „Zara fra Bisanzio, regno ungaro-croato e Venezia“. U *Quarta Crociata. Venezia – Bizanzio – Impero latino*. Sv. 1-2, ur. Gherardo Ortali, Giorgio Ravegnani, Peter Schreiner, 359-370. Venecija, 2006.
- Grgin, Borislav. „Odjeci križarskih ratova u Hrvatskoj“. *Historijski zbornik* 45, 1 (1992): 139-154.

- Grgin, Borislav. „The Impact of the Crusades on Medieval Croatia“. U *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity* [CEU Medievalia 1], ur. Zsolt Hunyadi, József Laszlovsky, 167-171. Budimpešta, 2001.
- Hunyadi, Zsolt. *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150-1387*. [CEU Medievalia 13]. Budimpešta, 2010.
- Hunyadi, Zsolt, József Laszlovsky, ur. *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. [CEU Medievalia 1]. Budimpešta, 2001.
- Karbić, Damir, Mirjana Matijević-Sokol, James Ross Sweeney. „Annotations“. U *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum/Archdeacon Thomas of Split, History of the bishops of Salona and Split*. Latinski tekst Olga Perić. Uredili, preveli i popratili bilješkama Damir Karbić, Mirjana Matijević-Sokol, James Ross Sweeney. [Central European Medieval Texts 4]. Budimpešta, New York, 2006.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb, 1976.
- Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*. Sv. 1. Zagreb, 1899.
- Klaić, Nada, Ivo Petricioli. *Zadar u srednjem vijeku do 1409. Prošlost Zadra – knjiga II*. Zadar, 1976.
- Kužić, Krešimir. *Hrvati i križari: križarski pohod hrvatsko-ugarskoga kralja Andrije II. i austrijskoga vojvode Leopolda VI. iz 1217. godine s osvrtom na dodire Hrvata s križarskim pohodima*. [HIP; Biblioteka Hrvatska povjesnica; Monografije i studije III/25]. Zagreb, 2003.
- Kužić, Krešimir. „Kojim su brodovima 1217. godine prevezeni križari kralja Andrije II.?“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46 (2003): 93-107.
- Ladić, Zoran. „Odjek pada tvrđave Accon 1291. g. u Hrvatskoj (O križarskoj vojni kao vidu hodočašća)“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 16 (1998): 43-56.
- Laiou, Angeliki E. „Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century: Why Was the Fourth Crusade Late In Coming?“. U *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, [Rélités byzantines 10], ur. Angeliki E. Laiou, 17-40. Pariz, 2005.
- Little, Lester K., ur. *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*. Cambridge, 2007.
- Maalouf, Amin. *Kršćanski barbari u Svetoj zemlji. Križarski ratovi očima Arapa*. Preveo Predrag Raos. Zagreb, 2002.
- Maier, Christoph T. *Crusade Propaganda and Ideology. Model Sermons for the Preaching of the Cross*. Cambridge, 2000.
- Mastnak, Tomaž. *Križarski mir. Kršćanstvo, muslimanski svijet i zapadni politički poredak*. Preveo Janko Paravić. [Znanstvena biblioteka]. Zagreb, 2005.
- Matić, Tomislav. „Balkanski križonoše: ekonomska i politička uloga templara na hrvatskom prostoru.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 41 (2009): 367-394.
- Matić, Tomislav. „Viteški red u službi monarhije. Hospitalci na hrvatskom prostoru u XIII. i XIV. stoljeću.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 43 (2011): 187-206.

- Matijević Sokol, Mirjana. *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. [Knjižnica hrvatske povijesti i kulture 3]. Jastrebarsko, 2002.
- Mažuran, Ivo. *Srednjovjekovni Osijek. Od rimske Murse do turskog Osijeka*. Osijek, 1962.
- Meschini, Marco. „The “Four Crusades” of 1204“. U *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25-29 August 2004*. [Crusades - Subsidia 2], ur. Thomas F. Madden. Aldershot, 2008.
- Nemet, Dražen. „Križarski pohod i bitka kod Nikopola 1396. godine.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 41 (2009): 55-113.
- Newfield, Timothy P. 2012. „Epizootics and the Consumption of Diseased Meat in the Middle Ages.“ U *Religione e istituzioni religiose nell'economia europea 100-1800/ Religion and Religious Institutions in the European Economy 1000-1800*. [Serie II - Atti delle “Settimane di Studi” e altri Convegni 43], ur. Francesco Ammannati(ur.), 619-640. Firenca, 2012.
- Phillips, Jonathan. *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*. New York, 2004.
- Powell, James M. *Anatomy of a Crusade, 1213-1221*. [The Middle Ages Series]. Philadelphia, 1986.
- Prlender, Ivica. „An Eastern Adriatic Merchant Republic (Dubrovnik) Facing the Temptations of the Crusades“. U *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity* [CEU Medievalia 1], ur. Zsolt Hunyadi, József Laszlovsky, 173-186. Budimpešta, 2001.
- Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje*, 2. izdanje. Zagreb, 2007.
- Ravančić, Gordan. „Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra.“ *Povijesni prilozi* 26 (2004): 7-18.
- Richard, Jean. „Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji.“ *Croatica Christiana Periodica* X/18, 27-39.
- Riley-Smith, Jonathan. *Križarski ratovi*. Preveo Mijo Pavić. [Biblioteka Tempus 16]. Split, 2007.
- Röhrich, Reinhold. *Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*. Innsbruck, 1891.
- Rokay, Peter. „Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara“. U *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, ur. Ivo Goldstein. Zagreb, 1997.
- Skok, Petar. *Tri starofrancuske bronike o Zadru u godini 1202*. Zagreb, 1951.
- Sweeney, James Ross. „Hungary in the Crusades, 1169-1218.“ *The International History Review* 3/4 (1981): 467-481.
- Šanjek, Franjo. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata 1. Srednji vijek*. [Priručnici - Biblioteka Centra za koncilski istraživanja, dokumentaciju i informacije “Kršćanska sadašnjost”, sv. 23]. Zagreb, 1988.
- Tafel, Gottlieb Lukas Friedrich, Georg Martin Thomas, ur. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*. Sv. 1: 814-1205. [Digitalni pretisak izdanja iz 1856., Beč] Cambridge, 2012.

- Tyerman, Christopher. *Božji rat. Nova povijest križarskih ratova*. Sv. 1-2. Preveli Alka Domić Kunić, Hrvoje Gračanin. Bilješkama popratio Hrvoje Gračanin. [Biblioteka Naslijeđe]. Zagreb, 2010-2011.
- Van Cleve, Thomas Curtis. „The Fifth Crusade.“ U *A History of the Crusades*. Sv. 2: *The Later Crusades, 1189-1311*, 2. izdanje, ur. Robert Lee Wolff, Harry W. Hazard, 377-394. Madison, 1969.

SUMMARY

Thomas the Archdeacon and the Crusades

In the paper are discussed the statements about the Crusades in *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika (Historia Salonitana) (The history of the archbishops of Salona and Split)* by Split's Archdeacon Thomas (1200-1268). The main aim is not to give a historical interpretation and clarification of the data, but to analyse the method in which Archdeacon Thomas constructs his narrative, the terminology which is used in connection with the Crusades, as a base for his motivation in describing individual events and how much they, in his account, comply with other Crusade chroniclers of the era. The intention is to determine to which extent Thomas was imbued with the ideas of the Crusaders and how he perceived it. The analysis also includes Thomas's attitude towards the military order of the Knights Templar, whose formation was the reflection of the Crusader spirit of the Church in the West.